

PÓK ATTILA

Hogyan lesz a múltból történelem?

A kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében végzett kutatómunkám témája az 1989–1990 utáni magyar emlékezetpolitika áttekintése kettős összehasonlításban: összevetve egyrészt az 1960–1970-es évek magyarországi múltértelmezési vitáival, másrészt pedig a 2. világháború utáni időszakra vonatkozó nemzetközi horizontú kitekintéssel.¹ Miért választottam ezt a témát? A vonatkozó általános szakirodalom igen gazdag, de tájékozódásom során úgy találtam, hogy ilyen összefoglalás még nem készült². A historiográfia mellett személyes motívumra is kell ugyanakkor hivatkoznom, azokra a tapasztalatokra, amelyeket az önkényuralmi rendszerekhez kapcsolódó utcanevék használatával foglalkozó akadémiai bizottság³ tagjaként szerez-

tem. Kb. 150 közterület-elnevezéssel foglalkoztunk és ez a munka vezetett első hipotézisemhez.

Míg 1945 után régióink politikai programjai jövőirányultak voltak, a múltat „végképp eltörölve”, igen kevés „progresszív” hagyományt felvállalva sugározták a boldog jövő ígérését, addig 1989 után a politikai programok dominánsan a múlt felé fordultak. Magyarországon 1956 hagyománya 1989. június 16-a után egy csillagórányi ideig közös platform lehetett valamennyi, a változtatásokat igénylő és felvállaló politikai csoportosulás számára, de az új nemzeti

elnevezéséről az önkormányzat a hatályos jogszabályi keretek között önállóan dönt: az adott elnevezés megfelel-e a 20. századi önkényuralmi politikai rendszerekkel összefüggő jogszabályi rendelkezéseknek. Amennyiben a döntésre jogosult helyi önkormányzatok nem tudnak, nem akarnak vagy nem mernek határozni közterületeik elnevezéséről, mert kétségük merül fel, hogy a nevet viselő személy „részt vett-e a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában” vagy a közterület elnevezése tartalmaz-e olyan „kifejezést vagy szervezet nevét, amely közvetlenül utal 20. századi önkényuralmi politikai rendszerre”, döntésük meghozatala előtt kérhetik a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalását. Az MTA – az akadémiai törvény szerinti közfeladatainak keretei között – tudományos szempontú állásfoglalást fogalmaz meg, amely nem kötelező érvényű. Az MTA tehát nem saját kezdeményezésre készíti állásfoglalásokat, hanem kizárólag a jogszabályban meghatározott szervek eljárása során, azok hivatalos megkeresésére adja ki állásfoglalásait. Az MTA állásfoglalása közterületek elnevezésére irányuló kérdés vizsgálatok csak a törvényben előírt szempontok szerinti szakmai vélemény kiadására terjedhet ki, amelyben nincs mód tudományos vagy művészi életművek átfogó elemzésére. A szabályozás ellentmondásosságáról lásd <https://arsboni.hu/ellentmondasok-az-akademia-sagvari-donteseben/> (Megtekintve: 2021. június 11.)

- 1 Eddigi legfontosabb eredményeimet az Intézet két kötetben publikálta *Pók Attila: A múlt hatalma. Kőszeg–Szombathely, 2018. 262 p.; Utó: Remembering and forgetting communism in Hungary. Studies on collective memory and memory politics in context. Kőszeg–Budapest, 2017. 336 p.* (iASK monográfiák sorozat) Ez az írás az e könyvekben kifejtett témákat megalapozó legfontosabb elméleti–módszertani megfontolásokat összegzi. Korábbi összefoglalóm *Utó: A múlt hatalma. = Magyar Tudomány, 2016. 6. sz. 644–650. p.*
- 2 Itt csak a számomra legfontosabb szerzőkre utalok, akik munkáikban gazdag irodalomjegyzékeket közölnek: Helmut Altrichter, Jan és Aleida Assmann, Stefan Berger, Berend T. Iván, Claudio Fogu, Csepeli György, Ulf Engel, Glatz Ferenc, Gyáni Gábor, Maurice Halbwachs, Frank Hadler, Hunyady György, Horváth Zsolt, Wolf Kansteiner, László János, Richard N. Lebow, David Lovenenthal, Juan J. Linz, Matthias Middell, Bill Niven, Rév István, Jörn Rüsen, Alfred Stepan, Szarka László, Vladimir Tismaneanu, Zvetan Todorov, Maria Todorova, Trencsényi Balázs, Stefan Troebst, Catherine Verdery, Eil Zaretsky.
- 3 Az önkormányzati törvény alapján a közterületek elnevezése önkormányzati feladat. A közterületek

Könyvbemutató az FTI–iASK szervezésében

PÓK ATTILA: A MÚLT HATALMA

„A tudomány csak egy a múltat és a jeleni összekötő utak között. A mindennapi közgondolkodás, a politika, a kollektív és egyéni emlékezetet a tudományról is erősebben formálja a mindenkori jelen múltképét. Pók Attila könyve a modern kori magyar múlt értelmezéseinek e bonyolult viszonyrendszerébe vezeti be az olvasót. Tollát egyszerre vezeti a tudomány racionális fegyelmébe és a humanizmusba vetett hit.”

(Deák István, a New York-i Columbia Egyetem emeritus professzora)

IDŐPONT: 2019. FEBRUÁR 6. SZERDA 17.00 ÓRA

HELYSZÍN: BUDAPEST, 1051 ARANY JÁNOS UTCA 1. - MTA KÖNYVTÁR 2. EMELETI DÍSZTEREM

A könyvbemutató plakátja

ünnepnapokról, az új címről folytatott viták, 1992. október 23-ának a magyar történelem e fordulópontja emlékéhez méltatlan eseményei, Horthy Miklós újratemetése a múlt hatalmát éreztették. A jövő tervezését elhomályosították a múltértelmezés

párthovatartozáshoz és ideológiai beállítottsághoz illeszkedő konfliktusai. Sorjázta a nehezebbnél nehezebb kérdések: rossz álmoként felejtjük el és kriminális devianciaként ítéljük el a magyar történelem feltételezett szerves folyamatából kiváló

1944. március 19. és 1990. április 8. közötti időszakot és a jelen szerves előzményének a Horthy-korszakot tekintjük vagy az 1945–1948 közötti periódus hagyományaihoz lépünk vissza? Mi a helye a republikánus hagyománynak, a magyar konzervativizmus és liberalizmus milyen eszmei öröksége vihető tovább, mi is adja a békés átalakulást lehetővé tevő tárgyalásokon részt vett ellenzéki politikai csoportok történeti legitimitását? A múlt és a történelem között persze nem csak a politika ösvényei vezetnek, a tudomány már 1989 előtt elkezdte a modern kori magyar történelem folyamatosságainak és megszakítottságainak tárgyszerű, szakszerű vizsgálatát és a társadalom kollektív emlékezete sem tükrözte teljes mértékben a múltértelmezéssel kapcsolatos politikai konfliktusokat.

Az utcanevek körüli vitában, mint cseppben a tenger, összegződtek több mint 2 évtizeddel a rendszerváltás után ezek a feszültségek, ezért törhetetlen optimizmusom és nem fakuló naivitásom jegyében az itt kapott feladatot megpróbáltam nem teherként, hanem kutatói kihívásként értelmezni és megfogalmaztam a kutatás második hipotézisét. A nagy múltértelmezési narratívák gyakran elfedik a kisebb régiók, helyi közösségek, különböző társadalmi csoportok sajátos emlékezetét, múltfelfogását és az ezzel nem számoló politika nemegyszer a joggal igényelt és kívánatos társadalmi kohézió erősítése helyett konfliktusokat mélyít vagy vált ki. A méltó hagyományok keresése az 1989–1990 utáni Magyarországon tehát inkább a társadalmi–politikai konfliktusok mélyítését, mint a társadalmi kohézió fokozását eredményezte s innen a megértést kereső kutatói kérdés: hogyan állunk ezzel tágabb összehasonlításban, segíti vagy gyengíti a lokális, regionális, nemzeti vagy ennél is tágabb közösségi kohéziót a múlt egyes ese-

ményeinek és folyamatainak politikai és társadalmi mérlegelése?

E nagy kérdés megválaszolása elméleti mérlegelést és jól csiszolt fogalomrendszert feltételez – hiszen ez a történész legfontosabb szerszáma –, ezért a jelen és a múlt közötti viszony meghatározó funkcionális elemeit az elvégzendő összehasonlításhoz a következőképpen csoportosítottam:

A *múlt* „megkínálásának” (Lowenthal szóhasználatával:⁴ wanting the past) különböző módjai: legitimáció keresése, határozott önkritika (Németország, Japán); határozatlan, bizonytalan, tétova önkritika (Ausztria, Franciaország), megbékélés keresése (Dél-Afrika, Spanyolország), áldozatszerrep bizonyítása (Lengyelország), lobbyerő növelése (közép-európai együttműködés), visszamenőleges igazságszolgáltatás, megtorlás, kárpótlás, jóvátétel (mending past wrongs, Wiedergutmachung), nosztalgia, aranykorkeresés, önfényezés.

A *múlt* megismerésére irányuló különböző cél és módszerű tevékenységek: tudomány, infotainment, emlékezet, tárgyi emlékek. A *múlt* instrumentalizálása, a jelen és jövő politikai, társadalmi célokhoz kapcsolódó felhasználása: szimbólumok, ünnepek, érdemek és történetértelmezés törvénybe foglalása, retorika,⁵ jelentésekkel terhelt szavak használata

4 Lowenthal, David: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge–New York, 1985. XXVII. 489 p.

5 Különösen fontosak Kossleck gondolatai az érték-tartalmú és értékmentes összehasonlításokról. Fő példái: hellén–barbár, keresztény–pogány, ember–nem ember vs. férfi–nő, felnőtt–gyermek. Kossleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford., a zárótanulmányt írta Szabó Márton. Bp., 1997. 103 p. (Jószöveg tankönyvek) Első megjelenés: *Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe*. In: *Positionen der Negativität*. Hrsg. Harald Weinrich. München, 1975. 65–104. p. (Poetik und Hermeneutik; 6.)

(genocídium, népvándorlás, fasiszta, kommunista értékelő jelzőként elemzés helyett), fizikai környezet átalakítása, vere-ségek átstilizálása, kommercializással rela-tivizálás (a normalitás keresése, horror helyett humor moralizálás helyett – kér-dés, hogy hol kezdődik a relativizálás az emlékeztetés helyett).

A jelen–múlt viszony egy másik lehet-séges megközelítése a múltvizsgálatot, emlékezetpolitikát előtérbe állító *situációk* vizsgálata:

1. politikai változások, kisebb–nagyobb válsághelyzetek;
2. kulturális–tudományos események.

A jelen–múlt viszony e kettős megköze-lítését alkalmazva tehát hat tipikus esetünk van:

- politikai változások, kisebb vagy súlyos politikai válságok vezetnek a múlthoz forduláshoz: megkívánásához és/vagy, kutatásának ösztönzéséhez és/vagy poli-tikai célzatú megváltoztatásának igé-nyéhez;
- kulturális–tudományos művek, teljesít-mények fordítják a múlt felé a társada-lom figyelmét, ösztönözhetnek kutató-sokat, formálhatják a jelen múltképét.

Néhány példa ezekre az összefüggé-sekre:

1. Tudományos–művészeti munka moz-gósíthatja a *jelenkori identitáskeresést*. Erre kiemelkedő példa Nemeskürty Ist-ván munkássága leginkább két témakör kapcsán. *Ez történt Mohács után* (1966) című művének fő érve szerint nem a csatavesztés volt a legnagyobb nem-zeti tragédia, hanem az uralkodó osz-tály belharcai a csata idején és azt köve-tően. *Rekviem egy hadseregért* (1972) című, az előzőhöz hasonlóan igen nagy visszhangot kiváltó könyve a pártállami keretek között egyáltalán lehetséges módon tűzte napirendre a 2. világhábo-

rúban elesett magyar katonák elsiratá-sát. E két Nemeskürty-mű közös neve-zője a nemzetvesztő uralkodó osztály áldozatául esett magyar nép hősi hely-tállása, ami illeszthető volt egy osztály-harcos marxista szemlélethez, de ugyanúgy felfogható volt illúzióoszla-tásként, mint illúziókeltésként. Voltak, akik politikai üzenetként az elnyomó hatalommal való kiegyezés hasznát dekódolták ezekből a munkákból az 1960-as évek közepe és az 1970-es évek közepe közötti időszakban. Érde-kes párhuzam, hogy ebben az időszak-ban kezdődnek a franciaországi viták a kollaborációról, az algériai háborúról. A vonatkozó szaktudományos eredmé-nyek mára messze túlhaladtak a két témakörrel kapcsolatos kutatások akkori szintjén, de Nemeskürty mun-káinak kisugárzása akkor felelős önvizsgálatra készítette a társadalom széles rétegeit, és inspirálta a szaktudo-mány képviselőit.

2. Második példám ara vonatkozik, ami-kor a *történeti megismerést művészeti-tudományos teljesítmény segíti elő*. Nem történeti munka, hanem egy akkor igen fiatal hamburgi kiadói lektor, Rolf Hochuth Nyugat-Berlinben, 1962 fe-bruárjában Erwin Piscator rendezésé-ben bemutatott darabja jelentett forduló-pontot a 2. világháború alapkérdései társadalmi vitájának megindításában. *A helytartóban* XII. Pius Hitlerrel szemben megalkuvónak minősített magatartását kritizálja a kegyetlen-ségek hírére felháborodó fiatal pap. A darab hatalmas vihart kavart a pápai álláspont elkötelezett hívei és szenvedélyes kritikussai között. A témát azóta számos szakember kutatta, többek között egy a Harvardon végzett polito-lógus, Daniel Goldhagen, aki 1996-ban

- megjelent első könyve sikerén felbuzdulva nyúlt a témához. A *Hitler önkéntes hóhérai*⁶ című rövid idő alatt számos nyelven milliós példányszámban publikált munka a német kulturális hagyományok és az egykorú társadalom Holocaustért viselt felelősségét kívánta bizonyítani, de érveit, forráskezelését a történész szakma lényegében egységesen utasította el. Mégis, a munka, akárcsak Hochuth darabja, meghatározó szerepet játszott a történész szakma stimulálásában és a témakör iránti társadalmi érdeklődés felkelésében.
3. A következő példám a *populáris kultúra történetiszemléletet formáló* szerepére hívja fel a figyelmet. Egy fiatal amerikai kolléga nemrég megjelent *Hi, Hitler!* című műve⁷ bemutatja Hitlert és a nemzeti szocializmus történetét, továbbá az emlékeztűket kommercializáló példákat. Igen elgondolkoztató, hogy két filmben és számos színházi feldolgozásban az utóbbi évtizedek egyik világszerte legsikeresebb – a Madách Színház is bemutatta – musicale Mel Brooks *Producerek* című darabja volt, amelyben, ha ironikus módon is, a nemzetiszocializmus gondolatvilága kap nagy nyilvánosságot. Mindez lehet jó hír, hiszen optimista értelmezésként azt mondhatjuk: olyan távol áll e kulturális termékek fogyasztóitól a náciizmus emléke, hogy a horrort a humor válthatta fel. Pessimistaként azonban az is állítható, hogy a szórnyúségek kommercializálódása a normalitás jegyeivel ruhazza fel a hitleri Németországot.
4. Az *áldozati szerepek politikai felhasználásáról* ismereteim szerint egy német történész, író Wolfgang Schivelbush írta a legjobb összefoglalót *A vereség kultúrája*⁸ címmel. Három esetet hasonlít össze: az amerikai Délt a polgárháború után, Franciaországot a porosz–francia háborút követően és az 1. világháború utáni Németországot. Érvelésének lényege egy Reinhart Kosselecktől származó idézet: „*A történelmet rövid távon a győztesek alakíthatják, de a történelmi tapasztalatokra építő bölcsesség inkább a legyőzöttek osztályrésze, a vereség az intellektuális fejlődés forrása*”.⁹ Nemcsak a forradalmak, hanem a győzelmek is felfalhatják gyermekeiket, míg a heroikus vereség több tanulság forrása lehet. A magyar vonatkozások, amelyekkel többek között Hunyady György¹⁰ és László János foglalkozott, nem feltétlenül támasztják alá Kosseleck véleményét. Ezek szerint a magyar nemzeti identitás központi eleme az áldozati szerep. A sokfajta írásos forrásra és felmérésekre alapozott következtetések szerint a nemzeti érzelmskálán a félelem, remény, lelkesedés, szomorúság és csalódás dominál. A trianoni trauma életpályáját vizsgálva hasznosítja László János a választott trauma fogalmát,¹¹ amikor is egy etnikai–nemzeti csoport
- 6 *Goldhagen, Daniel Jonah*: Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. New York, 1996. X, 622 p. (A Borzoi book)
- 7 *Rosenfeld, Gavriel D.*: Hi, Hitler! How the Nazi Past is Being Normalized in Contemporary Culture. Cambridge, 2015. 466 p.
- 8 *Schivelbush, Wolfgang*: Die Kultur der Niederlage. Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918. Berlin, 2001. 464 p.
- 9 Az idézet forrása a munka angol nyelvű kiadása *Uő: The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Translated by Jefferson Chase Picador. New York, 2004. 4. p.
- 10 *Hunyady, György*: Stereotypes during the decline and fall of communism. London–New York, N.Y., 1998. XII, 334 p. (International series in social psychology)
- 11 *László János*: Stereotypes during the decline and fall of communism. London–New York, N.Y., 1998. XII, 334 p. (International series in social psychology)
- 11 *László János*: Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába. Bp., 2012. 214 p.

ragaszkodik hősies vereségeihez és sérüléseihez. László János ugyanitt idézi Jörn Rüsent is, aki szerint, ha a történeteszek racionális, lineáris oksági rendben mutatják be azt, amit a tömegek irracionális „határelményként” tapasztalnak, a tömegek szempontjából nézve a történeteszek szükségszerűen banalizálják az áldozatok emlékét.

5. A történelem „megváltoztatásának” sajátos módja a *múltra vonatkozó törvénykezés*, erre talán a legösszettebb, legérdekesebb példát Franciaországból hozhatjuk. Világszerte nagy feltűnést keltett, amikor Franciaország Európában elsőként 1990. július 13-án önálló törvénybe foglalta a holocausttagadás büntetőségét (Gayssot Act). Egy 2001. január 29-ei törvény genocídiumként ismerte el az 1915. évi örmény népirtást Törökországban, sőt 2006-ban büntetővé tették e genocídium tagadását. A 2001. május 21-ei, Christine Taubira nevéhez fűződő törvény a rabszolgaságot és a rabszolga-kereskedelmet az emberiség elleni büntettnek minősítette. Ugyanakkor a 2005. február 23-ai gyarmatosítással kapcsolatos francia törvény elismeri a gyarmatosítás pozitív szerepét, sőt 4. paragrafusa előírja, hogy a francia oktatási intézmények ilyen, pozitív értékelést adva oktassák ezt a témát. E törvények körül rendkívül kiélezett hangvételű eszmecsere bontakozott ki Franciaországban, az alkotmánybíróság már 2005 januárjában ajánlasként állást foglalt arról, hogy a törvények csak kötelezettségeket és jogokat rögzítsenek ilyen értékelések helyett. 2006-ban a vitában felmerült az a sajátos érv is, hogy ha a francia törvényhozás elítélheti a török történelem

egy eseményét, akkor ezt a török törvényhozás is megtehetné a francia történelem egy eseményével, így például az algériai háború során elkövetett szörnyű kegyetlenkedések kapcsán.

A múlttól a történetekig, a történelemig vezető úton a történész azonban nincs egymagában. Mindig találkozni fog ott politikusokkal, jogászokkal, írókkal, művészekkel, papokkal, különböző szinteken oktatókkal és vélt vagy valós igazukat kereső nem történész polgárokkal. Ők is a múlt hatalmával néznek szembe és ők is hoznak fel érveket tényleges vagy vélt igazuk védelmében. Súlyos konfliktusforrás lehet azonban a szerepek tudatos vagy szituációkból adódó felcserélése: a politikus ne történészként, hanem politikusként, álláspontjáért politikai felelősséget vállalva képviselje nézeteit. Ugyanakkor hasznos lehet, ha politikailag indokoltnak látszó kutatásokat kezdeményez és van ereje, türelme tudomásul venni annak eredményeit. A történész pedig legyen tudatában annak, hogy tevékenységét szakmailag a szakmai közösség értékeli, de sikerét vagy kudarcát – és ez nem pozicionálisan értendő – befolyásolja az, hogy mennyire érzékeli társadalmi–politikai közege hullámzásait vagy rezdüléseit.

Az egyik tanulság ezért most csak a szerénységre intés lehet szakmánk számára: ne higgyük, hogy a történészek formálják leginkább a társadalom múltképét. A másik tanulság viszont a múlt nem történész értelmezői számára az lehet, hogy a funkcionális, instrumentalizált múlthasználat csak kreatív, tartalmas jövőképekhez illeszkedve segítheti a mindannyiunk számára oly fontos társadalmi kohézió kialakítását és stabilizálását.

ATTILA PÓK:
WIE WIRD AUS DER VERGANGENHEIT
GESCHICHTE?

Die Suche nach den würdevollen Traditionen erbrachte in Ungarn nach 1989–1990 mehr die Vertiefung der gesellschaftspolitischen Konflikte, als die Steigerung der gesellschaftlichen Kohesion. Hiervon ergibt sich die das Verständnis suchende Frage des Forschers: wie stehen wir damit in weiterem Vergleich, ob das politische und gesellschaftliche Abwägen der einzelnen Ereignisse der Vergangenheit verhilft oder schwächt die lokale, regionale, nationale oder noch breitere gemeinschaftliche Kohesion? In diesem Beitrag werden die methodischen Schwierigkeiten und Möglichkeiten der Forschung des Problemkreises überblickt.

ATTILA PÓK:
HOW DOES THE PAST BECOME
HISTORY?

The search for worthy traditions in Hungary after the 1989–1990 events resulted in a deepening of socio-political conflicts rather than in an increase in social cohesion. Hence the researcher's question: how do we see this in a broader context? Does the political and social reflection on certain events and processes of the past help or weaken local, regional, national or even broader communal/social cohesion? This paper reviews the methodological difficulties and possibilities of researching this problem.